

היסטוריה, מדע ותודעה חברתית בדיון הציבורי היהודי-גרמני בשנים הראשונות למשטר הנאצי

גיא מירון

מאז ראשיתו התאפיין העיסוק במדעי היהדות בגרמניה במתח בין הנטייה לפתחם כמדעי רוח אובייקטיביים וחסרי פניות לבין המגמה להסתייע בהם למטרות אחרות — פוליטיות, חברתיות וחינוכיות. רבים מהעוסקים במדעי היהדות, ובכללם חוקרי ההיסטוריה היהודית, פעלו גם בזירה הציבורית והפובליציסטית וניסו להציג ברבים את ממצאיהם המחקריים, כמו גם את תפיסת עולמם, תוך התייחסות להשלכות אקטואליות שלהם. חוקרים והיסטוריונים ניסו לומר את דברם בשאלות הקשורות לאמנציפציה ולמעמד החוקי של היהודים, והיו ביניהם שנטלו חלק במערכת המגננה היהודית כנגד האנטישמיות.¹ במקרים אחרים השתתפו העוסקים בהיסטוריה בדיונים ציבוריים בהקשר הפנים-יהודי, ונדרשו בהם לסוגיות כמו הרפורמה בדת, החינוך היהודי ועוד. הגבול המדויק בין העיסוק המדעי לזה הציבורי לא היה אף פעם חד וברור. קשה להכריע מתי הפכה כתיבתו של מאמר בנושא היסטורי מעל במה עיתונאית פופולרית מהיסטוריה לפובליציסטיקה, מה גם שעם הזמן הרבו גם פובליציסטים משכילים שלא היו היסטוריונים מקצועיים להידרש לסוגיות היסטוריות. מאמר זה יבחן את הדיון הציבורי על פניו השונים של השימוש בהיסטוריה,

* מאמר זה נכתב בתמיכת הקרן לזכר מוריץ ושרלוטה ורבורג ז"ל במכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים. תודה לגבי' חוי בן-ששון, שקראה גרסה קודמת של המאמר, על הערותיה המועילות. בהמשך אשתמש בקיצורים הבאים: — Anon. — Jüdische Rundschau; CVZ — Central Verein Zeitung; IFB — Israelitisches Familienblatt; JR — Jüdische Rundschau

1 בהקשר זה בלט למשל העימות בין היינריך צבי גרץ להיסטוריון הגרמני היינריך טרייצ'קה, ראו למשל: יצחק שורש, "אידיאולוגיה והיסטוריה בתקופת האמנציפציה", בתוך: הנ"ל, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, ירושלים תש"ס (להלן: שורש), עמ' 352–355.

כפי שהתנהל בפרק האחרון של השיח הציבורי היהודי בגרמניה — שנותיו הראשונות של המשטר הנאצי. בתקופה הקודמת, ובעיקר בשנותיה האחרונות של רפובליקת ויימאר, היה עיסוקם של היסטוריונים ופובליציסטים יהודים בהיסטוריה פופולרית כרוך באורח הדוק בניסיונם להטות שכם למאבק הפוליטי כנאציזם העולה. הם הרבו להידרש גם לסוגיות הקשורות להיסטוריה הגרמנית, ובאופן עקרוני כיוונו את דבריהם לא רק אל הקהילה היהודית פנימה.² עם עלייתם של הנאצים לשלטון השתנה, מטבע הדברים, אופייה של האקטואליה הפוליטית בשיח הציבורי היהודי על ההיסטוריה, וחלו בו גם תמורות נוספות, אך עצם העיסוק הציבורי של היהודים בהיסטוריה לא נפסק אלא דווקא גבר. יהודים גרמנים הוסיפו לעסוק במחקר ובהוראת היסטוריה, והדיונים שערכו ביניהם בסוגיות היסטוריות מעל גבי עיתוניהם וכיטאונים, שהוסיפו לצאת לאור עד סוף שנת 1938 תחת עינה הפקוחה של הצנזורה הנאצית, הפכו ליותר אינטנסיביים.³ הוצאתם לאור של ספרים פופולריים שעסקו בנושאים היסטוריים, או כללו סקירות היסטוריות, הפכה דווקא בנסיבות החדשות לגל של ממש, וגם אלו עוררו דיון ציבורי ער, שחצה את גבולות המחנות השונים בתוך יהדות גרמניה.⁴

המשתתפים בעיון מחודש זה בהיסטוריה, שבצד ההיסטוריונים המקצועיים לקחו בו חלק גם פובליציסטים ואישי ציבור יהודים, מחנכים ורבנים, נדרשו מעת לעת לשאלות העקרוניות בדבר יחסם להיסטוריה וניסו לאפיין גם את תפקידו של ההיסטוריון בשעה הקשה שבה חיו. להלן אנסה לבחון את המתח בין ראיית ההיסטוריה כמדע חסר פניות לניסיון המודע להשתמש בה ככלי במאבקים הקיומיים הקשים שניהלו אז יהודי גרמניה. בתוך כך אתייחס לשורת שאלות: כיצד ראו בני הזמן את היחס בין תמונת העבר המדעית של ההיסטוריה היהודית, כפי שהתגבשה במחקרים שערכו היסטוריונים אקדמים

2 לדיון בשיח ההיסטורי של המחנה המרכזי ביהדות גרמני בתקופת רפובליקת ויימאר ראו: גיא מירון, "תמונת העבר ושימושיה בשיח ההיסטורי היהודי הליברלי ברפובליקת ויימאר", ציון, סו (תשס"א), עמ' 297–330.

3 על העיתונות היהודית בגרמנית בתקופה זו ראו: Herbert Freedman, *The Jewish Press in the Third Reich*, Providence 1992

4 ראו למשל: Josef Kastein, *Eine Geschichte der Juden*, Berlin 1933; Joachim Prinz, *Wir Juden*, Berlin 1934; Bruno Weil, *Der Weg der deutschen Juden*, Berlin 1934; Adolf Altmann, *Volk im Aufbruch, Diaspora in Bewegung, Reflexionen zur jüdischen Zeitgeschichte*, Frankfurt a.M 1936; Emil Cohn, *Die jüdische Geschichte. Ein Gang durch Jahrtausende*, Berlin 1936; Arthur Elösser, *Vom Ghetto nach Europa. Das Judentum im geistigen Leben des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1936

היסטוריה, מדע ותודעה חברתית בדיון הציבורי היהודי-גרמני

על-פי כללי המדע וביקורת המקורות, לייצוגי הפופולריים יותר של עבר זה, שלעתים אותם היסטוריונים ממש השתתפו בעיצובם? כיצד התייחסו העוסקים בהיסטוריה בנסיבות הקשות החדשות להפרדה בין העיסוק ה"מדעי" בעבר לעיסוק ה"ציבורי" בו? האם הגבולות בין שני דרכי עיסוק זה בעבר, שגם קודם לכן היו מטושטשים במידה מסוימת, נותרו בכל זאת על כנם, או שמא בעתות משבר, שבהן מגייסת חברה את כל משאביה כדי לעמוד על נפשה, כבר לא נודעה להם שום משמעות? המאמר ינסה לבחון גם את הדרך שבה ראו המשתתפים בשיח הציבורי היהודי בן הזמן את מפעלם של קודמיהם, חלוצי מדעי היהדות בגרמניה, וכיצד הם הציגו את היחס בין עיסוקם שלהם בהיסטוריה למסורת שעיצבו קודמיהם בני המאה התשע-עשרה.⁵

א

ההיסטוריוגרפיה היהודית והשיח שהתקיים סביבה בגרמניה התפתחו מאז ראשית המאה התשע-עשרה כמעין מובלעת בשיח ההיסטורי הכלל גרמני. כך נערכו המחקרים המרכזיים בתחום זה בחסותם של מוסדות יהודיים נפרדים והם גם ראו אור ולעתים אף עוררו דיון ציבורי, מעל גבי ביטאונים וספרים שכתבו יהודים ונקראו בעיקר על-ידי יהודים.⁶ עם זאת, שילובם של היהודים בתרבות סביבתם והתודעה העצמית של מרביתם בדבר היותם חלק בלתי-נפרד ממנה הביאו לכך שהשיח ההיסטורי היהודי הושפע ישירות מהתפתחויות ההיסטוריוגרפיה הגרמנית. חוקרי מדעי היהדות, ובכללם ההיסטוריונים, קיבלו את הכשרתם המקצועית גם במוסדות אקדמיים גרמניים, והם אף הגיבו והתייחסו להתפתחויות המרכזיות שעלו בשיח הציבורי הגרמני על אודות העבר. סימני המשבר והסע שאפיינו את החברה הגרמנית בשנותיה האחרונות של רפובליקת ויימאר ניכרו היטב בשיח שהתנהל בה סביב תמונת העבר הגרמנית. חוקרים שעסקו בייצוגיה של ההיסטוריה הגרמנית טוענים שבתקופת

5 לדין בפנים שונות של השיח ההיסטורי הציבורי היהודי בגרמניה בשנים 1933–1938 ראו: Guy Miron, "Emancipation and Assimilation in the German Jewish Discourse of the 1930s", *Leo Baeck Institute Year Book* 48 (2003), pp. 165–189; idem, "The Emancipation Heroes' Pantheon in German-Jewish Public Memory of the 1930s", *German History*, 21 (2003), pp. 476–504

6 על ההיסטוריוגרפיה היהודית גרמנית בהקשר זה ראו: משה צימרמן, "היסטוריה יהודית והיסטוריוגרפיה יהודית בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה", בתוך: משה צימרמן, מנחם שטרן ויוסף שלמון (עורכים), עיונים בהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 223–230.

הרפובליקה, ובעיקר בשנותיה האחרונות, התאפיין השיח ההיסטורי הגרמני בנטייה גוברת להעדיף את "מתן המשמעות" על פני העיסוק האקדמי נטול הפניות. הדבר הגיע לעתים עד כדי הפיכת ההיסטוריה ממדע למקור למיתוסים וליצירת תודעה שכונתה במחקר "אנטי-היסטוריות" (Antihistorismus).⁷ דיטמר שירמר אף הציג את סיפור נפילתה של הרפובליקה בראי שקיעתה של התפיסה ההיסטורית המערבית המודרנית, שהתאפיינה בפרשנות רציונלית של ההיסטוריה ובאמונה בסיסית באיך אל הקדמה. במקום תפיסה זו עלתה, לטענתו של שירמר, תפיסה ארכאית-מיתית שדחתה את הפרשנות הרציונלית של ההיסטוריה לטובת אמונה בגורל ובחוקי טבע נצחיים, ואכלסה את המרחב ההיסטורי בכוחות מטפיזיים וכישויות אורגניות.⁸ ג'ורג' ג'. איגרס טען שבימי הרפובליקה הלכה והתבססה בשיח ההיסטורי הגרמני הגישה הרלטיביסטית, שלפיה אין להיסטוריה קיום כההליך אובייקטיבי ואין להבינה אלא מתוך ההקשר והערכים של החברה והתרבות המתבוננות בעברן.⁹

סימני משבר קשה זה ניכרו, מטבע הדברים, גם בעיסוק המדעי והציבורי של יהודי רפובליקת ויימאר בשאלות כמו דרכי ייצוגה של ההיסטוריה ומטרת העיסוק בה. במאמר ביקורת שפורסם בקיץ 1930 בביטאון "האגודה המרכזית" יצא השופט ז'ק שטרן, ממנהיגי האגודה, כנגד תפיסת ההיסטוריה הפולקליסטית, שלטענתו התיימרה לחשוף את חוקי ההיסטוריה העולמית ולתאר אותה כמבוססת על מבנה גלי של עליות וירידות (auf und ab).¹⁰ תפיסה היסטורית זו, שניתן בהחלט לראותה כביטוי ל"אנטי-היסטוריות", הוצגה במאמרו של שטרן כחסרת יסוד ובעלת אופי שרירותי. לענייננו חשובה העובדה ששטרן לא הסתפק בביקורת על תכנים אנטי-יהודיים ספציפיים שעלו בין בעלי הגישות הפולקליסטיות, אלא ניסה לצאת להגנתה של ההיסטוריה כעיסוק מדעי מכובד וכנגד השימוש הוולגרי שכוחות הימין הפוליטי בגרמניה עשו בה.

Erich Wittenberg, *Geschichte und Tradition von 1918–1933 im Bismarckbild der deutschen Weimar Republik*, Lund 1969, pp. 285–301 7

Dietmar Schirmer, "Politisch-Kulturelle Deutungsmuster: Vorstellungen von der Welt der Politik in der Weimarer Republik", in: Detlef Lehnert, Klaus Megerle (eds.), *Politische Identität und Nationale Gedenktage. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik*, Opladen 1989, pp. 31–60 8

Georg G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown, CN 1983, pp. 240–243 9
[להלן: איגרס].

Jacques Stern, "Die Gesetze der Weltgeschichte", *Central Verein Zeitung (CVZ)*, 10 18/7/1930

היסטוריה, מדע ותודעה חברתית בדיון הציבורי היהודי-גרמני

לצד ביקורות כמו זו של שטרן, שהופנתה כלפי חוץ לעבר אלה העוסקים בהיסטוריה שלא לשמה, עלו באותה תקופה בציבוריות היהודית בגרמניה קולות שונים בשאלת מטרתו הרצויה ואופיו המדעי של העיסוק בהיסטוריה. ההיסטוריון איסמר אלבוגן — רקטור בית המדרש הליברלי לרבנים בברלין ועורך "כתב העת לתולדות היהודים בגרמניה" (*Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*) — הציג את העבודה המדעית של מחקר ההיסטוריה כצורך חיוני לכל חברה, שבשום מצב אין לראות בו לוקוסוס, גם אם פירותיו אינם ניכרים מיד.¹¹ אליבא דאלבוגן עומד אפוא המחקר לשמו במוקד העיסוק בהיסטוריה, אם כי הוא הציג את המחקר גם ככלי חיוני לשמירת רעננותה של היהדות וטען שוויתור עליו יהיה בבחינת התאבדות רוחנית. עם זאת, נדמה כי גישתו של אלבוגן, שהתקבלות עבודתו כהיסטוריון בתקופה הנאצית תידון להלך, לא שיקפה את הלך הרוח הדומיננטי בציבוריות היהודית בת הזמן. קולות אחרים ורבים יותר שעלו בה הדגישו את חשיבותו של העיסוק בהיסטוריה, במחקר ובהוראה, לא רק כמטרה לשמה אלא בראש ובראשונה כמכשיר לסיוע בפתרון בעיותיהם של יהודי גרמניה או לפחות בהקלתן.

במאמר ביקורת שפורסם לרגל חידוש צאתו לאור של "כתב העת לתולדות היהודים בגרמניה" הדגיש הרב וההיסטוריון הברלינאי מוריץ שטרן, שכתב עת כזה ישרת לא רק את המדע, אלא לדבריו "יש לו גם יתרונות למאבק ולשאיפות של היום".¹² הבנת מצבם החוקי של היהודים בגרמניה לאורך ההיסטוריה, השתתפותם בחיי המדינה, הכלכלה והחברה בגרמניה וזיקתם לתרבות ולשפה הגרמנית היא חיונית להווה, אליבא דשטרן, שביטא בכך את הלך הרוח הדומיננטי ביהדות הליברלית.¹³ גם בעיתונות האורתודוקסית התקבלה הוצאתו של כתב העת החדש בברכה, תוך הכרה בערך ההגנתי והתעמולתי שלו "כנגד השקרים ההיסטוריים העולים היום במאבק נגד היהדות הגרמנית", ואף הובעה תקווה שיופיעו בו בעתיד גם מחקרים שיעסקו במורשתו של המנהיג האורתודוקסי היהודי גרמני הרב שמשון רפאל הירש.¹⁴

מטרה מרכזית שחלק מהעוסקים בהיסטוריה ראו אז לנגד עיניהם הייתה השאיפה להעמקת האינטגרציה בין ההיסטוריה היהודית לזו הגרמנית. שאיפה זו, שניתן לראות בה במידה מסוימת בת דמותה של השאיפה לאינטגרציה

11 Ismar Elbogen, "Jüdische Forschung in Not", *Gemeindeblatt der jüdischen Gemeinde zu Berlin*, August 1932

12 תרגום המובאה מהמקור נעשה על ידי מחבר המאמר, וכן בכל המובאות שלהלן.

13 Moritz Stern, "Brauchen wir eine historische Zeitschrift?", in: *CVZ*, 22/2/1929

14 Anon., "Geschichte der Juden in Deutschland", in: *Der Israelit*, 5/1/1933

חברתית ופוליטית, הוצגה במפורש אצל ההיסטוריונית זלמה שטרן כאחת המטרות המרכזיות בעתיד של העיסוק המחקרי בתולדות יהדות גרמניה.¹⁵ ההיסטוריון הצעיר פריץ פרידלנדר אף טען בהקשר זה שהצגה אמינה של היסטוריה יהודית וגרמנית בדרך משולבת תאפשר לעבר ההיסטורי להביא את "עדותו הטובה" ותפריך בכך את ניסיונותיהם של הנאצים להציג את היהודים כגורם זר בהיסטוריה הגרמנית.¹⁶

הפנייה אל העבר הוצגה בשלהי תקופת הרפובליקה גם כדרך התמודדות יהודית פנימית עם הסכנות הפוליטיות הגוברות – מגמה שהלכה וגברה במהלך התקופה הנאצית, שבה כבר אי-אפשר היה עוד לעשות בהיסטוריה שימוש לצורכי המאבק הפוליטי הכללי, ואף לא להיעזר בה לקידום אותו רעיון של אינטגרציה בין ההיסטוריה היהודית לזו הגרמנית. אירועי ההווה, כך נכתב במאמר מערכת ה-*Israelitisches Familienblatt* באביב 1932, נוטים לשוב לדפוסייה של תקופות מוקדמות יותר, ועל כן המבט אל ההיסטוריה וההבנה כיצד התמודדו קהילות יהודיות בעבר עם מצוקות דומות הופכים להיות חיוניים יותר, ולימוד ההיסטוריה צריך להיות חלק מחיינו.¹⁷

במקרים קיצוניים ניתן למצוא גם בשולי השיח היהודי-גרמני על ההיסטוריה התבטאויות שבהן, ברוח האווירה הדומיננטית בציבוריות הגרמנית הכללית, נשחקה אפילו עצם היומרה למדעיות אובייקטיבית כאחת ממטרותיו של המחקר ההיסטורי והועלה על נס ערכה של הסובייקטיביות. במאמר שנכתב במוסף הנוער של ביטאון קהילת פרנקפורט בשלהי 1932 נתלה הכותב, שהציג את עצמו כמייצג את "הצרכנים של כתיבת ההיסטוריה", בגדולי ההיסטוריונים הגרמנים כמו היינריך פון טרייצ'קה, תאודור מומזן ולאופולד פון רֶנְקֶה, שנוקקו לטענתו להיסטוריה על מנת לתת לגיטימציה ללאומיות הגרמנית, ולא נרתעו לבחור לשם כך בדרך תיאור סובייקטיבית של העבר.¹⁸ בדרך דומה, טען, נזקקים גם היהודים לתמונה היסטורית סובייקטיבית ברורה שתשרת אותם ותראה להם את הדרך.

Selma Stern, "Die Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland", in: *CVZ*, 15/3/1929

Fritz Friedländer, "Die Juden im Geschichtsunterricht", in: *CVZ*, 2/9/1932 16

L. K., "Achtung vor der Vergangenheit", in: *IFB*, 31/3/1932 17

Hans May, "Subjektive Geschichtserkenntnis", *Jugend und Gemeinde*, Beilage zum Gemeindeblatt der Israelitischen Gemeinde Frankfurt a. Main, Oktober 1932

ב

השינויים מרחיקי הלכת שחלו בגרמניה בעקבות עלייתם של הנאצים לשלטון השפיעו, מטבע הדברים, גם על דרכי עיסוקה של החברה הגרמנית בכלל, והמערכת האקדמית שלה בפרט, בהיסטוריה. עם זאת, לצד קווי השינוי ניכרו גם סימני המשכיות. חוקרים שעסקו בתולדות הכתיבה ההיסטורית בגרמניה הנאצית נוטים לדעה שהמשטר לא הצליח אף פעם להביא ל"האחדה" מלאה בתוך גילדת ההיסטוריונים ואף לא להנחלתה הבלעדית של "תמונת ההיסטוריה" שלו, אם בכלל הייתה כזו במלוא מובן המילה.¹⁹

בשנת 1935 הוכרו על פתיחתו של ה"מכון להיסטוריה של גרמניה החדשה" (Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands) בהנהלתו של ולטר פרגק ותחת חסותו של אלפרד רוזנברג. המכון ניסה לטפח כתיבה היסטורית נאצית, וחלק מחוקריו אף עסקו, כפי שנראה להלן, בתולדות "השאלה היהודית". הוא יועד בראייתו של רוזנברג להיות משקל נגד לגילדת ההיסטוריונים המסורתית, אך לא הצליח אף פעם לרשת את מקומה של האליטה האקדמית.²⁰ אליטה זו אכן וועזעה מהתמורה הפוליטית, כשחוקרים שזוהו עם המרכז והשמאל, כמו גם כאלה ממוצא יהודי, סולקו ממנה. אולם מרבית ההיסטוריונים הגרמנים נטו ממילא עוד קודם לימין השמרני והתייחסו בספקנות ואף בעוינות לרפובליקה, ועל כן יכלו להמשיך לפעול גם תחת המשטר החדש. רבים מההיסטוריונים השמרנים שנרתעו ואף סלדו מהנאציזם עוד ב-1932, הסבו במהלך 1933 את תמיכתם מהינדנבורג להיטלר — חלקם מתוך השלמה עם עליונות כוחם של הנאצים וחלקם בהתלהבות. היו ביניהם אף כאלה שפיתחו תפיסה חדשה, ולפיה נועדו דווקא הנאצים לחלץ את גרמניה ממצוקותיה ומהניווט של הרפובליקה ולהביא להתחדשות לאומית.²¹ פער מסוים בין גישותיהם של ההיסטוריונים השמרנים לגישות הנאציות הוסיף אמנם להתקיים, אך ייתכן שדווקא על רקע זה סיפקה תמיכתם הפוליטית של ההיסטוריונים לגיטימציה לנאציזם. לענייננו חשוב לציין שגם חוקרים בעלי אוריינטציה שמרנית התבטאו

Karl Ferdinand Werner, *Das NS Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1967, pp. 24, 43–45

20 על המכון ראו: Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*, Stuttgart 1966

21 Karen Schönwälder, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*, Frankfurt a.M., New York 1992, pp. 20–33

בתקופה הנאצית בנושאים הקשורים לתולדות היהודים, ואף הם נטו לפרשנות אנטישמית של ההיסטוריה.

פובליציסטים והיסטוריונים יהודים עקבו אחרי התמורות בחשיבה ההיסטורית הגרמנית ואחרי השפעתן על ההיסטוריה הפופולרית ועל מערכת החינוך. לכל אורך שנות השלושים הופיעו בעיתונות היהודית בגרמניה מאמרי ביקורת על מחקרים היסטוריים חדשים וניסיונות לנתח ולהבין את התמורות בדרך החשיבה ההיסטורית של הסביבה — תוך התייחסות לגישות נאציות, שמרניות וקתוליות. הכותבים היהודים היו מודעים מאוד לכך שדפוס החשיבה הליברלי, שגם קודם לכן היה נחלתו של מיעוט, נעלם כליל מהמחשבה ההיסטורית הגרמנית אחרי 1933.

מעניין לעקוב אחרי התייחסותם של כותבים יהודים למחקריהם של אותם גרמנים שעסקו ישירות בתולדות השאלה היהודית ובהשלכותיה. דוגמה מעניינת לכך ניתן למצוא בתגובות שעוררו מחקריו של וילהלם גראו, האחראי לעיסוק ב"תולדות שאלה היהודית" במסגרת ה"מכון להיסטוריה של גרמניה החדשה". בשנת 1935 פרסם גראו ספר על "הומבולדט והבעיה היהודית". הוא הציג את יחסו החיובי של וילהלם פון הומבולדט ליהודים ולשילובם בגרמניה כהוכחה להיותו פגום מבחינה לאומית, ואף האשים אותו בגרימת נזקים לעם הגרמני בכך שלא התייחס ליהודים על בסיס תורת הגזע. גראו ייחס את גישתו זו של הומבולדט ליחסיו עם יהודים שהשפיעו עליו, בעיקר לקשריו עם נשות הסלונים, ותקף גם את היהדות הליברלית בת הזמן. במאמר מערכת שפורסם בביטאון "האגודה המרכזית" בשלהי 1935, שבועות אחדים לאחר קבלת חוקי נירנברג, סקר הכותב, פריץ פרידלנדר, את גישתו זו של גראו ויצא לבקרה.²² ברוח ההתדיינות הפנים-יהודית בת הזמן יצא פרידלנדר לא רק נגד גישותיו של גראו, אלא גם כנגד מה שראה כהתקבלותן החיובית בחוגים הציוניים, שלדבריו אף עשו בהן שימוש לניגוח היהדות הליברלית. לגופו של עניין, ראוי לציון העובדה שבנסיבות שבהן מוזמן כבר לא ניתן היה לבקר את מדיניותו של השלטון הנאצי בהווה, יצא כותב יהודי בביקורת גלויה על תפיסתם של הנאצים את העבר. פרידלנדר לא ניסה להטיף לכינונם מחדש של ערכים ליברליים — יעד שהציג כבלתי-ריאלי — אלא לשמירה על כבודה של מורשת העבר הליברלי, שלהומבולדט היה תפקיד מרכזי בעיצובה. כך הוא הביע התנגדות עקרונית לנטייתו של גראו לשפוט את העבר על-פי מערכת הערכים של ההווה. תבוסת

Fritz Friedländer, "Eine Charakterbild in der Geschichte. Zu Wilhelm Grau: 'Wilhelm 22 v. Humboldt'", CVZ, 7/11/1935

היסטוריה, מדע ותודעה חברתית בדיון הציבורי היהודי-גרמני

נפוליון בוטרלו, טען פרידלנדר, לא צריכה להשכיח את נצחוננו באוסטרליץ, וכך גם האמנציפציה היהודית, שהחלה להוביל לאסימילציה — הייתה לה שעתה הגדולה ומשמעותה ההיסטורית הרבה, למרות מודעותנו לכך שהיא הסתיימה. ברוח המסורת שטבע רנקה ולפיה כל התקופות קרובות לאלוהים באותה מידה, קרא אפוא פרידלנדר ללמוד את תולדותיה של התקופה הליברלית מנקודת המבט של ערכיה שלה ולתת לעבר את הלגיטימציה שלו, תוך הכרה בהיותו שונה בערכיו מן ההווה.

הנס ליבשיץ (Hans Liebeschütz) יצא אף הוא בביקורת על ספרו של גראו,²³ וטען שגישתו לחקר האמנציפציה היהודית באירופה ולהערכת דמויות היסטוריות כמו הומבולדט היא צרה מדי, מפני שהיא אינה מביאה בחשבון תהליכים כלליים יותר של תמורה באווירה בגרמניה בת הזמן. מבט רחב על דמויות מהתקופה כמו שילר, גיטה וקאנט עשוי לגלות, לשיטת ליבשיץ, שרוח ההשכלה בה הייתה כללית ובהחלט לא נגעה רק ליהודים ולא נבעה מהם. ליבשיץ, וכמהוהו פרידלנדר, נדרשו אפוא, לכאורה, רק לשאלות של מתודה והעלו על נס את ערכו של המחקר האובייקטיבי, חסר הפניות הערכיות ובעל ההקשר הרחב, וזאת כנגד נקודת המבט של גראו וולטר פרנק שראו בעצם היומרה למחקר אובייקטיבי ביטוי לגיוון מוסרי.²⁴ בנסיבות החדשות, שבהן לא ניתן היה עוד להיאבק על ערכיו הפוליטיים של ההווה ולהמשיך בכתיבה היסטורית לוחמנית כמו זו שאפיינה את המחנה המרכזי ביהדות גרמניה עד 1933, הפכה אפוא עצם הצגתה של מדעיות ההיסטוריה והאובייקטיביות הבלתי-תלויה שלה לערך. עם זאת, ניתן לומר שדווקא בטיעוניהם אלה נזקקו פרידלנדר וליבשיץ — באופן פרדוקסי — לשיח ההיסטורי, לא רק כמטרה כשלעצמה אלא גם ככלי רטורי, ושדווקא הדגשת מדעיותה הבלתי-תלויה של ההיסטוריה סייעה להם לעמוד כנגד גישות אנטישמיות כמו אלה של גראו.

כותב נוסף, מוכר יותר, שיהודים בני הזמן נדרשו לעמדתו על תולדות השאלה היהודית, היה הסוציולוג והכלכלן ורנר זומברט (Werner Sombart). עמדותיו על אודות היהדות והקפיטליזם ומעמד היהודים בגרמניה עוררו פולמוס בחוגי היהדות הגרמנית עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, והוא שב לפרסם את התזות שלו תחת המשטר הנאצי ואף החריף אותן והוסיף

Hans Liebeschütz, "Zur Frage des jüdischen Geschichtsbildes von heute", 23 *Gemeindeblatt der Deutsch-Israelitischen Gemeinde zu Hamburg*, 12/6/1936

²⁴ כך מוצגת עמדת המכון של פרנק בסקירה שכתב פריץ פרידלנדר: Fritz Friedländer, "Forschungsabteilung Judenfrage, Zwei neue Schriften des historischen Reichsinstituts", *CVZ*, 4/3/1937

להם מימד גזעני במסגרת חיבורו על "הסוציאליזם הגרמני"²⁵. כך יצא כותב מאמר המערכת ב-"*Israelitisches Familienblatt*" בסתיו 1934, תחת הכותרת "כאן טעה זומברט"²⁶, בביקורת על עצם השימוש במונח "הרוח היהודית" כמונח היסטורי, וניסה להתוות תמונה היסטורית מורכבת יותר של התפתחות הקפיטליזם בראשית העת החדשה. גם בחוגים הציוניים, שניסו להיבנות יותר מעשרים שנה קודם לכן מהשקפותיו של זומברט על זרותם של היהודים בגרמניה, הועלתה ביקורת כנגד גישתו הפשטנית של זומברט, שלטענתם שילב בכתיבתו ההיסטורית שיפוט ערכי שלילי כנגד היהודים.²⁷ גם במקרה זה פסלו הכותבים היהודים את טענותיו ההיסטוריות של מחבר אנטישמי תוך היאחזות בעיקרון של המחקר הטהור בעל הראייה המורכבת ונטול השיפוט הערכי — טיעון שמתברר כי שירת אותם במצב שבו לא התאפשר עימות ישיר יותר עם הכותב והנחות היסוד האידאולוגיות שלו.

אל מול קריאה ביקורתית זו של כתיבה היסטורית גרמנית בת הזמן, מעניין להזכיר את התייחסותו של פריץ פרידלנדר לספרו של פרידריך מיינקה על ראשית ההיסטוריוציזם. מיינקה, טוען פרידלנדר, לא רק תיאר ברוח עובדתית את תולדות צמיחתו של זרם זה, אלא חשף בדיונו גם את השקפתו הפילוסופית, שצמחה בחוג של מקס ובר, ארנסט טרלף, וילהלם דילתי ואחרים.²⁸ פרידלנדר הציג אותו כמי שייצג את התנגדותה ההרואית של האמונה בכוחה של ההיסטוריה כנגד מגמות האגנוסטיקה שאז — הדברים נכתבו בשלהי שנת 1936 — שבו רבים לפנות אליה. אותה אגנוסטיקה שפרידלנדר נדרש אליה רומזת, כך נראה, למגמות הדטרמיניסטיות-ביולוגיות של ההיסטוריה, שהתפיסות הנאציות ניסו לקדמן. פרידלנדר נאחז אפוא במיינקה כמייצגה של תודעה היסטורית ממשית, להבדיל מתודעת מיתוס. נדמה שגם כאן שב ועולה אידאל המדעיות, הא-פוליטי לכאורה, כדי להיאחז בעולם המושגים והערכים הטרומ-נאצי אל מול שיטפון הכתיבה ההיסטורית המתאימה את עצמה לערכי המשטר החדש.

25 Paul R. Mendes-Flohr, "Werner Biess' History of the Jews: A Critique of its Ideological Premises", *Sombart's The Jews and Modern Capitalism: An Analysis of its Ideological Premises*, Leo Baeck Institute Year Book 21 (1977), pp. 87-107

26 Anon., "Hier irrt Sombart", *IFB*, 4/10/1934

K. L., "Wir Juden und der 'jüdische Geist', Sombart und die Judenfrage", *JR*, 16/10/1934

Fritz Friedländer, "Vom Werden des Geschichtsgefühls", *CVZ*, 10/12/1936 28

בהתייחסויותיהם לגראו, זומברט, מיינקה ואחרים פנו הכותבים היהודים לכאורה כלפי חוץ, אך בנסיבות הזמן לא היה שום סיכוי שכתובתם תשתלב אפילו בשולי השיח ההיסטורי הכלל גרמני. בפועל נועדו מאמרי תגובה ופרשנות אלה לציבור הקוראים היהודי, שהעניין שלו בשאלות היסטוריות עלה בעקבות הזעזועים שעבר. סוגיה זו של מטרת העיון בהיסטוריה והמתח בין אופיו המדעי לעניין הציבורי בו עלתה לדיון לא רק במסגרת הביקורת של כותבים יהודים על החוקרים הגרמנים בני זמנם, אלא פעמים רבות גם בשיח הציבורי היהודי-גרמני בן הזמן בהקשרים אחרים. העיסוק בה התנהל תוך מודעות ברורה של המשתתפים בו לכך שהם ממשיכים במידה רבה את המסורת של חקר ההיסטוריה ומדעי היהדות של המאה התשע-עשרה או, לחלופין, שהם מבינים את הצורך לסטות ממנה בגלל צורכי הציבור ונסיבות השעה.

כותבים יהודים הציגו במפורש את ההקבלה בין הסתייעותה של גרמניה החדשה, הנאצית, בלקחי ההיסטוריה כדי ללמוד מהם לצורכי ההווה ולבנות בראייתה עתיד טוב יותר לבין התגברות העיסוק והעניין בהיסטוריה בתוך החברה היהודית. הקושי שמתעורר כאן, הוסיף סטפן פרנקל במאמר שכתורתו "ההיסטוריה מלמדת את ההווה", נוגע למידת האובייקטיביות שההיסטוריון יכול להפעיל בנסיבות כאלו.²⁹ האתגר של ההיסטוריון, הוסיף ואמר, הנו להוסיף ולשלב גם בנסיבות החדשות מבט ביקורתי ולפתח בעיסוקו בהיסטוריה מודעות ויכולת הבחנה בין הממד האובייקטיבי לנקודת המבט הסובייקטיבית. מזווית הראייה של בן המחנה היהודי הליברלי, שחתר בשלבים הראשונים של התקופה הנאצית להרגיע את הציבור היהודי ולמנוע את מה שנראה בעיני מנהיגיו כבהלה מוגזמת ותגובת יתר, הדגיש פרנקל את הצורך להשתמש בעבר על מנת להעניק פרספקטיבה נכונה לאירועי ההווה. אכן, הודה פרנקל, זיכרונם של אירועי העבר הקשים והטראומות עולה באופן בלתי-נמנע בתקופה זו, ואי-אפשר להתכחש לעובדה שבתולדות יהודי גרמניה יש שרשרת נמשכת של סבל. אך למרות זאת, ואולי דווקא בשל כך, חשוב לזכור גם את התקופות השקטות יותר בה. בניסיון דומה להציג את ההיסטוריה כמסגרת העשויה להעניק פרופורציות אחרות למשבר העכשווי טען כותב אחר, בן המחנה האורתודוקסי, שלא כל אירועי ההווה והמצוקות של ה'כאן והעכשיו' ייכנסו לגדר המושג 'היסטוריה', שהוא בעל משקל משמעותי יותר לטווח ארוך.³⁰ דומה שקריאות כאלו למבט ביקורתי על ההיסטוריה, כמו גם לפיתוח חוש

Stefan Fraenkel, "Geschichte lehrt Gegenwart", *CVZ*, 19/4/1934 29
M. Elias, "Rückblick und Ausblick", *Der Israelit*, 3/1/1935 30

פרופורציה היסטורית כלפי האירועים בהווה, משקפות גישה שחתרה לשמר משהו מתוכנות העבר ומיציבות החיים של פעם, וגם חשש ממה שנראה בעיני המחזיקים בה כפרשנות סובייקטיבית ורדיקלית מדי להיסטוריה, העלולה להביא לעקירה מוחלטת של זיכרון ומורשת שילוב היהודים בגרמניה.

ניסיון מובהק עוד יותר להוסיף ולהיאחז ביחס המדעי להיסטוריה למרות המודעות לבעיות ההווה המחמירות עלה במאמר שפרסם וילי כהן, היסטוריון ומורה בבית המדרש לרבנים בכרסלאו, זמן קצר אחרי חקיקת חוקי נירנברג. בהידרשותו למסורת ההיסטוריוגרפית הגרמנית הבחין כהן בין מסורת הכתיבה האובייקטיבית, שחזור ההיסטוריה "כפי שהייתה" ברוח בית מדרשו של רנקה, לכתיבה הפטריטיבית והמתלהבת של טרייצ'קה, שלא התיימר כלל לאובייקטיביות קרה. ההיסטוריוגרפיה היהודית מתאפיינת, לשיטתו של כהן, בנטייה מובהקת לכתיבה מתלהבת, כפי שניכר הדבר אצל היינריך צבי גרץ ושמעון דובנוב, ולאחרונה גם בהיסטוריה הפופולרית יותר של יוסף קשטיין, שלא הייתה לה כלל יומרה מדעית.³¹ מנקודת מבט שמעדיפה את המתודה הרנקאית, המרוחקת יותר והצמודה יותר למקורות, שהיא לדבריו גם המקובלת יותר באוניברסיטאות בארצות הברית ובמערב אירופה, ביקר כהן את ההיסטוריוגרפיה היהודית על כך שהיא נכתבה בלי שילוב מספיק של קורות היהודים בתולדות העמים. עם זאת, הוסיף ואמר מתוך מודעות למצבה העכשווי הקשה של יהדות גרמניה, לא ניתן לצפות שיהדות זו תאפשר עכשיו לחוקרים להתחנך ולכתוב מחקרים ברוח כזו. בניסיון של בן הדור המבוגר יותר להותיר משהו מהמסורת ומהיומרה המדעית של התקופה שלפני 1933 גם במצב החדש טען כהן בסיום מאמרו שאפולוגטיקה והאשמה אינן יכולות לשמש ככלים של היסטוריון, והביע תקווה לכך שלפחות יונחו היסודות שיאפשרו עריכת מחקרים ברוח זו בעתיד.

דומה שטיעונים ברוח דבריו אלו של כהן, המדגישים דווקא את הצורך במדעיותו של מחקר ההיסטוריה היהודית ובעריכתו בדרך חסרת פניות, היו נחלתו של מיעוט בתקופה זו אל מול הנטייה הגוברת לשיפוט ערכי ולניסיון להסיק מסקנות אקטואליות מהעבר להווה.³² עיקר תפקידם של ההיסטוריונים ועיקר הידרשותם של הפובליציסטים ואנשי הציבור להיסטוריה בתקופה זו נבע, בשונה מרוח דבריו של כהן, מרצונם להיענות לצורך העמוק של יהודים רבים

Willy Cohn, "Welche Ansprüche müssen an ein Werk über jüdische Geschichte gestellt werden?", in: *Frankfurter Israelitisches Gemeindeblatt*, November 1935

32 וראו בהקשר זה גם את הטענה לפיה היה צורך דווקא אז (1937) בהיסטוריה שאינה רק "נבואה לאחור" ויש בה גם מבט אובייקטיבי יותר: Ernst Fraenkel, "Geschichtsbewusstsein und Geschichte", *Der Morgen*, März 1937, p. 575

להבין את עברם ולהיעזר בו כדי להעניק פשר למפנה הטרגי בגורלה של יהדות גרמניה. הפנייה אל ההיסטוריה נועדה גם לסייע לגבש מחדש זהות יהודית בעלת משמעות לאותם יהודים גרמנים שנקלעו למשבר זהות אחרי שהמדינה והחברה הגרמנית הפנו להם עורף. עם זאת, גם בנסיבות אלה, העוסקים בהיסטוריה לא היו פטורים מהמתח שבין מדעיותו הצרופה של תחום דעת זה לבין הניסיון להיענות באמצעותו לצורכי הציבור, וניסו להתמודד עמו בדרכים שונות. הצעה שונה מזו של כהן, שמשתקפת בה מודעות ברורה יותר לצורך להסתייע בחקר העבר לטובת צורכי ההווה, אך בה כעת גם לבעייתיות שבנטישת היומרות המדעיות, עלתה אצל פריץ פרידלנדר, שהרבה להידרש לסוגיות ההיסטוריות גם בתקופה זו. ההיסטוריון, כך טען פרידלנדר בספטמבר 1934, צריך לקחת בחשבון את כל הנסיבות החדשות – שוביניזם, אווירת שקיעה ועוד – ואת הצרכים האקטואליים של הציבור היהודי בהיסטוריה, ולעבודתו צריך להיות גם יותר מגע עם החיים.³³ באווירת המשבר העכשווית אין מקום עוד, לטענת פרידלנדר, לסינתזות רחבות כמו אלו של גרץ ודובנוב. עם זאת, אין זה אומר שהמחקר נכנס לקיפאון אלא דווקא להפך, זו ההזדמנות שלו להפוך למשמעותי לחיים ולהציע כיוון חדש ליהודים. פרידלנדר לא קרא להמרת האובייקטיביות בסובייקטיביות אלא לשינוי הדגשים במחקר לנוכח מצוקת השעה. המצב החדש מחייב, לדבריו, לשנות את המסורת ההיסטוריוגרפית היהודית-גרמנית, שהתמקדה עד כה, בעיקר אצל גרץ, בתולדות הרוח, וניסתה להאיר את הרצוי (sollen). במקום זאת יש לעבור לעסוק בתחומים היסטוריים הנוגעים לסוגיות ארציות בווערות יותר. בנסיבות שבהן התמודדו יהודים רבים בגרמניה עם שאלת ההכשרה המקצועית שלהם והמעבר ממקצועות הצווארון הלבן למשלחי יד אחרים, קרא פרידלנדר להפנות מאמצים לחקר תולדות חיי הכלכלה של היהודים ולהארת יחסם לייצור ראשוני (Urproduktion).³⁴ מסיבות דומות הוא עמד על הצורך בהארה מחקרית של סוגיית ההגירה בהיסטוריה היהודית.³⁵ מתוך עיסוק בבעיות אלו, כמו גם בליבון נוסף של שאלת היחס בין יהודים

Fritz Friedländer, "Hemmung und Ziel jüdischer Geschichtsforschung", CVZ, 6/9/1934 33
 על הדיונים האינטנסיביים בשאלת ההכשרה המקצועית שהתקיימו ביהדות גרמניה 34
 בתקופה זו ראו: אברהם מרגליות, "שאלת ההסבה המקצועית והפרודוקטיביזציה – מוקד לדיון בקרב יהודי גרמניה בימיו הראשונים של הרייך השלישי", בתוך: הנ"ל, בין הצלה לאבדון, עיונים בתולדות יהודי גרמניה 1932–1938, ירושלים תש"ן, עמ' 55–76.
 35 לדיון נוסף בשאלת ההיסטוריה של ההגירה היהודית מתוך נקודת המוצא שלפיה ההגירה העכשווית מעוררת עניין לבחינת התופעה בעבר ראו: B. Weinryb, "Deutsch-jüdisch: Wanderungen im 19. Jahrhundert", *Der Morgen*, April 1934, pp. 4–10

לשאינם יהודים, יוכל ההיסטוריון, על-פי פרידלנדר, לתרום לדיון בבעיות השעה הכרוכות בעיצובו מחדש של הקיום היהודי.

ד

בשנת 1935 יצא לאור בברלין ספרו של איסמר אלבוגן על יהודי גרמניה – תיאור בעל אופי מדעי פופולרי של תולדותיהם.³⁶ עצם חיבורו של ספר בעל אופי פופולרי בעת כזאת שיקף את ניסיונו של אלבוגן, מבכירי ההיסטוריונים ביהדות גרמניה, לפנות אל הציבור היהודי הרחב. במאמר ביקורת שלו על הספר התייחס פריץ פרידלנדר לעובדה הפרדוקסית שדווקא בתקופה שבה מתמודדים יהודי גרמניה עם אירועים כה קשים יוצא לאור לראשונה תיאור מדעי כולל של תולדותיהם, דבר שהאינטליגנציה היהודית בגרמניה חיכתה לו כבר יותר מחצי מאה.³⁷ לדברי פרידלנדר, הוצאתו לאור של הספר דווקא בעיתוי זה מעלה על הפרק את השאלה מהו העיתוי הטוב ביותר לחוות את ההיסטוריה ולהתמודד עם משמעותה – האם זה צריך להיות רק מנקודת מבט של הישג ומתוך תחושה של הגעה אל השיא, או שמא דווקא מתוך התמודדות עם תודעת משכר ומבוכה? ברוח מאמרו הקודם דיבר פרידלנדר בשבח פנייתו של אלבוגן לציבור הקוראים הרחב, גם אם במחיר צמצום התיאורים וההיקף של חיבורו, והדגיש את התמקדותו דווקא בהיסטוריה הפוליטית, להבדיל ממורשת גרץ, שעניינה היה בתולדות הרוח.

פרידלנדר דיבר רק בשבח מגמת הצמצום והענייניות של אלבוגן וראה את מה שהוא כינה "ההתאפקות הסטואית שלו" בתיאור של חוסר היציבות שבקיום היהודי בגרמניה כביטוי למימוש ייעודו כהיסטוריון. מבקרים אחרים, לעומת זאת, ראו את דרך התיאור של אלבוגן כבלתי-מספיקה. אמנם גם הם שיבחו את אלבוגן על כך שנתן מענה לצורך של יהודי גרמניה להבהיר את תמונת עברם, אך, כפי שטען אחד מהם, בעקבות הדברים מתעורר גם הצורך ל"הבנה פנימית עמוקה של העובדות" ולניסיון לתת להן פשר.³⁸ מתוך השקפה אחרת על ההיסטוריה, פחות רנקאית, עולה מדברי ביקורת כאלה הציפייה שההיסטוריון לא יסתפק רק בתיאורי מאורעות והתהליכים מהעבר אלא גם ייתן

Ismar Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin, 1935 36

Fritz Friedländer, "Elbogens 'Geschichte der Juden in Deutschland'", *Der Morgen*, 37
November 1935, pp. 369-371

Werner Cahnmann, "Ismar Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutschland*", *CVZ*, 38
3/5/1935

היסטוריה, מדע ותודעה חברתית בדיון הציבורי היהודי-גרמני

להם פשר ואולי אף ינסה לחשוף חוקיות מסוימת שטמונה בהם — משימות שאלבוגן כלל לא נטל ולא התיימר ליטול על עצמו. מבקר אחר, עורך הדין והמו"ל לודוויג פויכטוונגר, שהרבה לכתוב מעל גבי הביטאון הציוני *Jüdische Rundschau*, הציג את אלבוגן כמי שהמשיך בספרו במסורת הביקורתית של רנקה ובחר בענייניות המפוכחת ובפירוט העובדתי במחיר של ויתור על תובנות היסטוריות-פילוסופיות ותאולוגיות-מטפיזיות.³⁹ עבודתו של אלבוגן איננה אלא, אליבא דפויכטוונגר, הקדמה לדיון מהותי יותר בגורל היהודים ותולדותיהם, שצריך להיכנס גם לשאלות של משמעות ולהיות מושתת על הקשר כלל אירופי רחב יותר.

במבט כולל נראה שכמעט כל העוסקים בהיסטוריה, ובכלל זה היסטוריונים מקצועיים כמו אלבוגן שנטו יותר לגישתו של רנקה, לא התכחשו לצורך של הציבור היהודי-גרמני בהיסטוריה וניסו להיענות לו. פרסום ספרים בעלי אופי פופולרי, כמו זה של אלבוגן, מתן הרצאות בציבור הרחב על-ידי חוקרים מן השורה הראשונה וכתיבת מאמרים בסוגיות היסטוריות בעיתונות היהודית שנועדה לציבור הרחב, הביאו לידי ביטוי את מחויבותם של העוסקים בהיסטוריה לאתגר זה.⁴⁰ עם זאת, נדמה כי ניתן להצביע על פער בין הדרך שבה תפסו אתגר זה היסטוריונים אקדמיים, כמו אלבוגן ופרידלנדר, לבין תפיסתם של חלק ממבקריהם. בעוד שההיסטוריון המקצועי יותר נטה לראות את תפקידו בעת ההיא כהעשרת ידיעותיו של הציבור, לעתים תוך כדי נכונות להיכנס לשם כך לחקר ולהארה של נושאים חדשים בעלי משמעות אקטואלית בוערת, כמו סוגיית ההגירה, היו אחרים שציפו לניסיון אקטיבי וישיר יותר של ההיסטוריונים להעניק משמעות לאירועי העבר, וממילא גם לסבל של ההווה. אותם היסטוריונים שראו עצמם מחויבים להתבוננות מדעית חסרת פניות בעבר ואף ביקרו בשם עיקרון זה את פנייתם של חוקרים גרמנים אל העבר הגרמני מתוך מגמות של שיפוט ערכי ואידאולוגיות פוליטיות, נרתעו לפיכך בדרך כלל מלנקוט בעצמם דרך זו בכואם לעסוק בהיסטוריה היהודית. מגמה זו של יצירת החיץ בין עבר להווה והימנעות מודעת מכל ניסיון לתת פשר למצוקות ההווה על בסיס אירועי העבר, עלתה בתקופה זו גם בדבריה של זלמה שטרן, אחת הדמויות המרכזיות בחקר ההיסטוריה היהודית בגרמניה בת הזמן. בסיום הרצאה שניתנה בפני יושבי בית

Ludwig Feuchtwanger, "Geschichte der Juden in Deutschland", *JR*, 6/6/1935 39
לעניין מאמרים בהיסטוריה בעיתונות, ראו למשל את סדרת המאמרים על תולדות יהודי
גרמניה, פרי עטם של היסטוריונים שונים, שיצאו לאור בביטאון האגודה המרכזית
17/5/1934, 14/6/1934, 28/6/1934, 12/7/1934, 26/7/1934, 9/8/1934, 30/8/1934

המדרש לרבנים בברסלאו נזקקה שטרן לשאלה אם העבר יכול לתת תשובה לשאלות של זמנם. תשובתה לכך עלתה בקנה אחד עם עמדתם של אלבוגן ופרידלנדר והיוותה, כך נראה, סיום נאות להרצאה שיטתית ומסודרת על דפוסיים שונים ביחסה של המדינה האירופית ליהודים: ההיסטוריה אינה יכולה לנחם או לתת תשובות; המבט על ההתפתחות ההיסטורית יכול רק ללמדנו לשוב למקורות, להתבונן בהם בענווה ולקוות.⁴¹

ה

סוגיית היחס בין מדעיותה של ההיסטוריה לשימוש האקטואלי בה לא התחדשה, כמובן, רק בתקופה שבה אנו עוסקים. כבר מייסדי חכמת ישראל בגרמניה של ראשית המאה התשע-עשרה חרתו על דגלם, כדברי עמנואל וולף, את השילוב בין "מחקר מדעי [...] מנקודת ראות חופשית לחלוטין [...]"] לרצון להשפיע על "נקודת הראות של האנושות" (קרי הציבוריות והשלטונות הנאורים בגרמניה ובכלל אירופה של ראשית המאה התשע-עשרה) "על ערכם או חוסר ערכם של היהודים, על כושרם או אי-כושרם להיות שווים לאזרחים אחרים לכבוד ולמעמד [...]".⁴² מנקודת מבט ביקורתית יותר טען החוקר בן זמננו יצחק שורש ש"המחקר המודרני בנושא היהדות נתן ביטוי לכל הדאגות הבוערות שהתעוררו כתוצאה מהמאבק האמנציפציוני", דאגות שאף "השפיעו על עיצוב סדר היום המחקרי והפריעו להבנת החומר הנקרא".⁴³

ב-1936 צוין יובל שנים לפטירתו של לאופלד צונץ, מי שזוהה אולי יותר מכל אדם אחר עם ראשיתם של מדעי היהדות, לא רק בגרמניה. יובל זה, שצוין בציבוריות היהודית בגרמניה בשורת נאומים ומאמרים שעסקו בצונץ ובמורשתו, שב לעורר את הדיון בשאלת היחס בין דרכו ומורשתו של צונץ למצבם העכשווי של יהודי גרמניה. מתוך כך עלו והתחדדו תובנות שונות בשאלת היחס בין העיון המדעי המובהק בעבר לצורכי החברה בהווה. גם בדיון זה תפש איסמר אלבוגן את המקום המרכזי בין הדוברים הממסדיים. במאמר שפרסם לציון היובל תיאר אלבוגן את המדע שצונץ ניסה ליצור כמדע חי ויוצר.⁴⁴ צונץ פעל לשימורה של היהדות, הצליח לתת פשר ליסודות

Selma Täubler-Stern, "Das Judenproblem im Wandel der Zeiten", CVZ, 7/11/1935 41

42 עמנואל וולף, "על מושגו של מדע היהדות", בתוך: פאול מנדס-פלור (עורך), חכמת ישראל, היבטים היסטוריים ופילוסופיים, ירושלים תש"מ, עמ' 68-80, כאן עמ' 76, 79.

43 יצחק שורש, "האתוס של המחקר היהודי המודרני", בתוך: שורש, עמ' 198.

44 Ismar Elbogen, "Der Scöpfer der Wissenschaft des Judentums". Zum 50. Todestag

היסטוריה, מדע ותודעה חברתית בדיון הציבורי היהודי-גרמני

האירציונליים שמצא בה ולחם כאיש של מעש למען הקדמה וההשכלה. אלבוגן תיאר את ההבדל בין נסיבות תקופת חייו של צונץ למציאות של 1936 כך: בעוד שבימי חייו של צונץ הייתה המסורת ככל מקום ואילו המדע היה יקר המציאות חמישים שנה לאחר מותו היתה הפכו היוצרות ודווקא ההכרה במדעיות אינה נתונה בוויכוח בשעה שהיהדות נמצאת בסכנת היעלמות. עם זאת, הוסיף וטען, גם אנו רוצים ליצור את החדש מתוך הישן, ולכן חיוני לשוב ולהידרש למורשתו של צונץ. גישתו של אלבוגן למורשת קודמיו בני המאה התשע-עשרה והערכתו את דרך עיונם בהיסטוריה התבררה גם בהרצאה שנשא כעבור שבועות אחדים. מדעי היהדות ובראשם ההיסטוריה, כפי שעוצבו במאה התשע-עשרה, תוארו בהרצאה זו לא רק כסוג חדש של מדע אלא גם כסוג חדש של יהדות, שונה באופיו מהיהדות המסורתית שהושתתה רק על התנ"ך או התלמוד. חידושם של אישים כצונץ וגרץ היה לטענתו בראש ובראשונה בעצם המעבר מסיפורים (Geschichten) ואיסוף עובדות מהעבר להיסטוריה (Geschichte) — מונח שהיה עד אז זר ליהדות.⁴⁵ במקביל הדגיש אלבוגן את חשיבותו של הקשר בין מדעי היהדות למדעי הרוח הכלליים, ואף הביע תקווה שמדע היהדות יפרה את החיים היהודיים.

ביחסו זה של אלבוגן למורשתו של צונץ שבה ועלתה אפוא מרכזיותה של המדעיות בתפיסת עולמו, אך ניכרה אצלו גם נכונות רבה יותר להודות בקשר בין החוקר לצורכי קהילתו. ייתכן שאין זה מקרה שאלבוגן, שכפי שראינו לעיל הדגיש ב-1932 בעיקר את חשיבות המחקר לשמו, בחר להציג כעבור ארבע שנים את חלוץ מדעי היהדות בעיקר כמחנך וכאיש מעשה ואת המדע שלו לא רק כמטרה בפני עצמה אלא גם ככלי לשימור היהדות ולהפרייתה. עם זאת, נדמה שבעצם בחירתו להדגיש את הצורך בהמשכיות של מורשת צונץ בחר אלבוגן — כדמות המרכזית של הממסד היהודי הליברלי בתחום חקר ההיסטוריה — להוסיף להיאחז בכל זאת באידאל של המחקר לשמו, עד כמה שזה היה עוד אפשרי.

פרשנות אחרת למפעלו של צונץ, כמו גם לקשר בינו לבין אתגרי ההווה, עלתה בדבריו של אלפרד קלי, מנציגי הציונים בקהילת ברלין. בטקס שנערך לכבוד יובל צונץ בבית הספר היהודי ברח' גרוסה המבורגר בברלין טען קלי שצונץ אינו יכול לשמש מודל ישיר לנוער של היום. צונץ חי ופעל בתקופה

von Leopold Zunz am 17. März", in: *Frankfurter Israelitisches Gemeindeblatt*, April 1936

Ismar Elbogen, "Von den Geschichten zur Geschichte", *IFB*, 30/4/1936 45

שהייתה בסימן השתלכות היהודים והתאפיין באוריינטציה מאוד אירופית, ואילו הנוער של היום, אליבא דקלי, צריך להצמיח מתוכו צונץ חדש שגישתו תתאים יותר לנסיבות העכשוויות של הגורל היהודי.⁴⁶

גישתו זו של קלי — הדגשת קיומו של החיץ בין תקופתו ומפעלו המחקרי של צונץ לתקופה העכשווית וצרכיה — לא הייתה אופיינית רק לפובליציסטים ופעילי ציבור, אלא באה לידי ביטוי גם בדבריו של אחד הנציגים המרכזיים של מדעי היהדות בני הזמן. בהרצאה לכבוד היובל של צונץ שנשא יצחק היימן — חוקר ומרצה בבית המדרש לרבנים בברסלאו ועורך "הירחון להיסטוריה ולמדעי היהדות" (*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*) — הוא טען שמדעי היהדות התפתחו במאה התשע-עשרה כחלק מתהליך האסימילציה.⁴⁷ לדבריו, היו אלה כוחות התקופה שדחפו אז לשילוב היהודים בחברה תוך הצגתם כבני מיעוט דתי, ולפיכך עוצבו סדר היום של המחקר ההיסטורי שלה ויצירתה הפילוסופית במטרה לקדם רעיון זה ולתת לו לגיטימציה. כך הודגשו תרבויות עבר יהודיות הקשורות לסביבתן (היהדות ההלניסטית והספרדית), אומצו רעיונות ההתפתחות והקדמה כדרך להבהרת העבר, ונעשה מאמץ להבנת היהדות ופרשנותה באופן רציונלי. כל אלה נועדו ליצירת בסיס מדעי להגדרתה מחדש של היהדות כדת ולאפשר בכך את שילוב היהודים באומה הגרמנית.

מעיון בדבריו אלה של היימן מתקבל הרושם, שבניגוד לדבריו המפורסמים של גרשם שלום, הוא לא בא לקבוע קביעה ערכית, ובוודאי שלא לשפוט את חלוצי מדעי היהדות במאה התשע-עשרה כמי שבאו לקבור אותה.⁴⁸ בעיני היימן הם פעלו ברוח זמנם, ככל פועל היסטורי אחר, ועל כן יש לבחון ולהבין אותם רק מתוך הקשרם. אפילו אם חתרו להמשך שמירתם של היהודים על מורשתם, הם לא יכלו לעשות זאת, לטענתו, אלא מתוך ההקשר של השאיפה לשלבם בסביבתם ולהתאים אליה את מורשתם.

46 Anon., "Zu Leopold Zunz fünfzigstem Todestag", *IFB*, 26/3/1936 לגישה דומה, המבחינה בין מורשתו של צונץ לצרכיה העכשוויים של יהדות גרמניה במדע יהודי שונה מזה של עיין האמנציפציה, ראו גם: B. Gafni, "Die Zukunft der jüdischen Wissenschaft", *JR*, 11/10/1933

47 "Vorträge in Hamburg, Professor I. Heinemann-Breslau über die Wissenschaft des Judentums", *Gemeindeblatt der Deutsch-Israelitischen Gemeinde zu Hamburg*, 20/3/1936

48 גרשם שלום, "מתוך הרהורים על חכמת ישראל", בתוך: הנ"ל, דברים בגו, תל-אביב, תשמ"ב, עמ' 385-403. ועל כך ראו גם: יצחק שורש, "הם לא באו כדי לקבור", בתוך: שורש, עמ' 452-456.

בשלהי המאה התשע-עשרה, הוסיף היינמן, החל התהליך שכיום (1936) אנו כבר בשלב מתקדם שלו — הסביבה החלה לדחות את היהודים ולראות בהם אומה. בנסיבות חדשות אלו, שבהם נדחקים היהודים לצורך להגדיר מחדש את ייחודם מול סביבתם, לא ניתן עוד להמשיך בדרכם של מדעי היהדות מהמאה התשע-עשרה. היינמן לא דחה את מורשתם של צונץ ובני זמנו או את עצם העיסוק המחקרי בקשר בין היהדות לתרבויות הסביבה, אלא טען שבנסיבות החדשות כל אלה צריכים לעבור *Aufhebung* — ביטול שיש בו העלאה — כדי לשרת את המטרות החדשות שבמרכזן הייחוד היהודי. היינמן חתם את דבריו בהתייחסות לעצמה המוסרית שמעניק העיסוק בהיסטוריה ליהודי גרמניה דווקא במצבם העכשווי.

גדולתו של צונץ וחשיבות מפעלו לא היו אפוא שנויים במחלוקת, בוודאי לא בין אישים כמו אלבוגן והיינמן, שהתייחסו גם לתרומתו של העיסוק בהיסטוריה לצרכי החברה היהודית. עם זאת, מעיון בדבריהם עולות בכל זאת גישות שונות ביחס להערכת המדעיות של עיסוק זה והקשר בינו לבין הסיטואציה הפוליטית. אלבוגן הציג את ההבדל בין הנחות היסוד של מדעי היהדות בימיו של צונץ לאלו של זמנו שלו באופן מינימלי וקרא בעצם להמשך מורשתו, גם אם מתוך צרכים ציבוריים שונים במשהו. היינמן, לעומת זאת, הצטרף לאלו שטענו שרוח הזמן והנסיבות הפוליטיות מחייבות להגדיר מחדש את המטרות הבסיסיות של מדעי היהדות, עד כדי ראייתן כשונות ואף הפוכות מהדרך שבה תפסו אותן צונץ ובני דורו.

סיכום

התגברות העניין של השיח הציבורי היהודי-גרמני בהיסטוריה, כפי שזו באה לידי ביטוי בשלהי רפובליקת ויימאר, ועוד יותר מכך בשנותיה הראשונות של התקופה הנאצית, הושפעה כפי שראינו מיחסה של סביבתם הגרמנית-נאצית לעברה שלה. "בזמן שבו הכוח החיצוני השולט יוצר את כוחותיו מתוך העבר", כתב על כך אחד הפובליציסטים היהודים בני הזמן, "אל לנו היהודים להתבייש לעשות כן".⁴⁹ אין ספק שבנסיבות חדשות אלו עלתה יוקרתם של ההיסטוריונים החדשים בכלל הציבור וניכרה יותר פתיחות לשמוע ולקרוא את דבריהם. אולם מצד שני, חשוב לציין שהבעיות שנידונו במאמר זה, ובראשן המתח בין מדעיותה של ההיסטוריה לאפשרות לעשות בה שימוש לצרכי ההווה,

Fabius Schach, "Vergangenheit redet zur Gegenwart", *IFB* 16/3/1933 49

לא היו היחידות, ואולי אף לא העיקריות, שעמדו על סדר יומו של הציבור הרחב ביהדות גרמניה כשזה נדרש לסוגיות היסטוריות. כך, למשל, הדיונים הציבוריים שהתנהלו סביב שאלת שילובם של לימודי ההיסטוריה במערכת החינוך והזדקקותם של בני הנוער להיסטוריה, יצאו מתוך הנחה מוקדמת בדבר "שימושיותה" של ההיסטוריה, וכמעט שלא עלתה בהם על הפרק סוגיית מדעיותו של העיסוק בעבר.⁵⁰ עיסוק אחר שפרח בין יהודי גרמניה בני הזמן שלא על בסיס סמכותם של ההיסטוריונים המקצועים היה בתחום הגנאולוגיה — בניית אילנות יוחסין ותיעוד שמות עתיקים — שהיהודים פנו אליה בהשפעת ערכי הסביבה ונוהגיה.⁵¹

העיון במקורות שהובאו במאמר זה הראה שאיש מבין הדוברים היהודים שהתבטאו בשנות השלושים בסוגיית ההיסטוריה וצורכי החברה, לא היה יכול להתעלם מהנטייה הגוברת של החברה היהודית-הגרמנית במצוקתה להזדקק לעברה ולנסות לבנות לה תמונת עבר שימושית. כך נטלו היסטוריונים מוכרים, כמו איסמר אלבוגן, זלמה שטרן ואיסמר פרוינד, חלק במערכת ההרצאות הציבוריות שאורגנה אז ביהדות גרמניה וכתבו בעיתונות שיועדה לציבור הרחב סקירות היסטוריות בנושאים שונים. גם כותבים בעלי אוריינטציה רנקאית "מדעית" מובהקת ביחסם להיסטוריה הבינו כי בנסיבות החדשות הפכה הפנייתם של כוחות חדשים למחקר טהור וחסר פניות לבלתי-רלוונטית, ולא יכלו אלא להביע את תקוותם לחידוש של מחקר כזה בעתיד עם שינוי התנאים. לצד קונצנזוס בסיסי זה עלו בכל זאת דעות שונות ומנוגדות בשאלת ערכה של האובייקטיביות המדעית בחקר ההיסטוריה מול הרצון להיאחז בעבר לצורכי ההווה. נדמה כי עבור אישים כמו אלבוגן ואחרים, רובם בני המחנה הליברלי, נתפסה המשך מדעיותה של ההיסטוריה, גם בתנאים קשים אלו, כציפור נפשם. גם אם הוא עובר לכתוב היסטוריה פופולרית או ממקד את נושאי המחקר שלו על-פי סדר היום של ההווה ובעיותיו, אל לו לחוקר, על-פי

50 ראו למשל: Fritz Friedländer, "Der Geschichtsunterricht in den jüdischen Schulen", CVZ, 10/5/1934; Hans Grünfeld, "Warum und wie jüdische Geschichte?", *Jugend und Gemeinde*, Beilage: *Frankfurter Israelitisches Gemeindeblatt*, Juni 1935; Elias, "Geschichtsunterricht an jüdischen Schulen", *Erziehung und Lehre*, Pädagogische Beilage: *Der Israelit*, 30/4/1936, 4/6/1936, 27/8/1936
 Anon., "Arbeitsabend der Gesellschaft für jüdische Familienforschung", *IFB*, 51 26/3/1936; Ada Heinemann, "Jüdische Frauennamen in Frankfurt a.M. zu Beginn der Emanzipation", in: *Frankfurter Israelitisches Gemeindeblatt*, Februar 1935; Anon., "Gestern und Heute", *Gemeindeblatt der Jüdischen Gemeinde zu Berlin*, 11/4/1937

היסטוריה, מדע ותודעה חברתית בדיון הציבורי היהודי-גרמני

תפיסה זו, להיגרר למתן פרשנויות אקטואליות והענקת משמעויות מרחיקות לכת לתוצאות מחקרו. נראה, כי אלבוגן ואחרים תפסו את שמירת המדעיות לא רק כדרישה מקצועית אלא גם כערך. האמת המדעית חסרת הפניות סימלה עבורם את ערכי העולם ששקע עם התמורה שחלה בגרמניה, ולכן הם חשו שיש לשמור עליה גם בעת שהחברה הסובבת איבדה מגע עם הערך הזה.

כותבים שעמדו מן העבר השני לא התכחשו לחלוטין לחשיבות אופיו המדעי של העיסוק בהיסטוריה, אך ייחסו פחות חשיבות לאפיונו של המדע כאובייקטיבי וחסר פניות. כותבים אלה, שחלקם, אם כי לא כולם, היו בעלי רקע ציוני, הושפעו יותר מהלך הרוח שהיה דומיננטי בסביבתם הגרמנית, אשר עוד לפני 1933 נטתה להדגיש את שימושיותה של ההיסטוריה ולתת לגיטימציה לעיון הסובייקטיבי בה. הם ראו את המטרה העיקרית של העיסוק בהיסטוריה בסיפוקו של הצורך העמוק של הציבור היהודי במתן פשר לסבלו ואולי אף בשורה מרומזת לעתידו, הרבה מעבר למה שמשתקף למשל בחיבורו המסכם של אלבוגן. בשונה מעמדתו של אלבוגן נטו כותבים אלו גם לראות את הפער בין תקופת כינונם של מדעי היהדות לתקופתם שלהם כהרבה יותר משמעותי ומוחלט, וממילא לא חשו עצמם מחויבים לקבל את מורשתם של צונץ ובני דורו, ואף נטו להציע ברוח התקופה עקרון מנחה אחר, דיסימילטורי, לעיסוק במדעי היהדות.

בתקופה שבין חקיקת חוקי נירנברג, וביתר שאת מאז שנת 1937 עד לפוגרום "ליל הכדולח" — שהוא והאירועים שבעקבותיו שמו קץ לשיח היהודי הפנימי החופשי יחסית שהתנהל עד אז תחת השלטון הנאצי — ניכר שינוי גובר והולך בסדר היום של יהודי גרמניה, על כל מחנותיהם. את מקומם של הדיונים הפוליטיים הפנימיים והסוגיות החברתיות והכלכליות השונות הלכה ותפסה ההגירה כנושא המרכזי. העיתונות הרבתה יותר לדון באפשרות כניסתם וקליטתם של יהודי גרמנים בארצות חוץ שונות, והארגונים היהודיים הקדישו חלק גדל והולך של מאמציהם לסיוע למעונינים להגר. האפילוג לדיונים בני הזמן על מדעי היהדות, אופיים וייעודם נגע אפוא, בהקשר זה, לשאלת אפשרות המשכיותם בעידן שאחרי הגירת היהודים מארץ הולדתם — גרמניה.

במאמר שפורסם בביטאון קהילת ברלין והוקדש לסוגיה זו הציג הכותב תמונה של מסורת לימודי יהדות ופעילות בתי מדרש מאז רבן יוחנן בן זכאי — דמות היסטורית שחזרה והוזכרה בשיח היהודי בן הזמן.⁵² הקמת בית

Anon., "Die jüdische Wissenschaft. Von der historischen Entwicklung und Zukunft", 52
Gemeindeblatt der Jüdischen Gemeinde zu Berlin, 31/7/1938

המדרש של רבן יוחנן בן זכאי ביבנה, לאחר חורבן הבית, תוארה כראשיתו של רצף לימודי יהדות שנדדו מארץ ישראל לבל ואחר כך לבתי המדרש הספרדיים, שם נוצרה גם פילוסופיה דתית שיטתית, ולאשכנז של ימי הביניים, שם הוסיפה להתפתח המסורת התלמודית. עם זאת, נטען במאמר, רק במאה התשע-עשרה התחולל מפנה של ממש בכך שכוננו את מדעי היהדות הביקורתיים שראשיתם ועיקר פעילויותיהם היו אמנם תמיד בגרמניה, אך הם הרימו תרומה ליהודים באשר הם. דווקא הצלחה זו מעוררת את השאלה אם ההפסקה ההדרגתית של פעילות זו בגרמניה בעתיד הנראה לעין תביא לנזק כלל יהודי. עוד טוען המאמר כי אמנם אין יותר תנאים לפעילות כזו בגרמניה, אך החשש לעתיד מדעי היהדות הוא מופרך וזאת בגלל פעילותם של המרכזים החדשים בארץ-ישראל ובארצות הברית, שמומחים יהודים יוצאי גרמניה כבר פעילים בהם. המאמר מסתיים בקביעה כי עברו מזמן הזמנים שבהם היה צריכים מדעי היהדות להיאבק על ההכרה בלגיטימיות שלהם, הם כבר כבשו את מקומם בחיים היהודים והפכו למרכיב בלתי-נפרד מתוך היהדות עצמה. זוהי, כך משתמע מהמאמר, תרומתה של יהדות גרמניה המודרנית, והודות לה קיים בטחון להמשכיות מדעי היהדות גם בעתיד, מחוץ לגרמניה. הביסוס הסמלי לקביעה זו ניתן, אולי במקרה בכך שמתחת לאותו מאמר פורסמה כתבה על מסיבת הפרידה שנערכה ב-25 ביולי 1938 לפרופסור איסמר אלבוגן לפני צאתו לארצות הברית להמשיך שם את פעילותו המדעית.⁵³

Anon., "Abschied von Ismar Elbogen", ibid. 53